

ПРОПОЗИЦИОНАЛНИЯТ ХАРАКТЕР НА ЕЗИКА¹

Тодор Полименов

THE PROPOSITIONAL CHARACTER OF LANGUAGE

Todor Polimenov

РЕЗЮМЕ: Пропозиционалността, както изглежда, е основната характеристика на човешкия език, която го отличава например от езиците на животните. Това означава, че базовата единица на човешката реч е изречението. Дали това е така? В какво всъщност се състои феноменът на изречението? И наистина ли ние, хората, мислим чрез изречения? За да хвърля известна светлина върху тези въпроси, тук ще разгледам темите за изречението, за неговата структура и ще проследя пътя, по който феноменът на изреченията бива фаворизиран в съвременната философия на езика.

ABSTRACT: Propositionality seems to be the characteristic feature of human language which distinguishes it from animal languages, for example. That is to say that the basic unit of human speech is the sentence. But is this really the case? What does the phenomenon of sentence consist of? And is it that we, as human beings, are only able to think in sentences? To shed light on these questions, I shall address the issues of how a sentence can systematically be defined

¹ При изготвянето на настоящия текст се оказа, че ако искам да обърна внимание на всички важни детайли по темата „Пропозиционалният характер на езика“, за която говорих на конференцията с помощта на мултимедийна презентация, статията далеч ще надхвърли допустимите размери за включване в сборника. Ето защо реших да развия тук само първата половина от въпросите от доклада, които образуват и сами по себе си смислово единство, и да добавя по-критичната втора част като приложение към новата ми книга *Истина и стисъва. Категории на логическия анализ на езика* (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018).

and how the phenomenon of sentence came historically to play a central role in the 20th century philosophy of language.

Ключови гуми: истина, пропозиция, изречение, твърдение, речеви акт, Г. Фреге, Л. Витгенщайн, Дж. Сърл.

Key words: truth, proposition, sentence, assertion, speech act, G. Frege, L. Wittgenstein, J. Searle.

ВЪВЕДЕНИЕ

За да направя връзка с темата на сборника – „Език и познание“ – още в самото начало ще започна с един цитат от Фреге, в който той характеризира (възникването на) познанието по следния начин:

„Eine Erkenntnis kommt dadurch zustande, dass ein Gedanke als wahr anerkannt wird.“

[„Познание имаме там, където определена мисъл бива призната за истинна.“]²

За да обясни какво е познание, Фреге си служи тук с две понятия – с това за мисъл и това за истина. Нещо повече, той сякаш отъждествява процеса на познание с актовете на установяване или ‘откриване’ на *истинни мисли*. Изхождайки от неговата формулировка, ние можем да дефинираме:

(П) познание \Leftrightarrow признаване на истинността на дадени мисли³.

В дефиниенса на (П) се появяват понятията за *мисъл* и *истина* (разбира се, и понятието за едно действие, с което съотнасяме мисълта и истината по определен начин, а именно като приписваме на една мисъл свойството да бъде истинна). Фреге приема, че истината е първично понятие. Затова според него тя не може да бъде дефинирана. Това не означава обаче,

² Frege, G. Erkenntnisquellen der Mathematik und der mathematischen Naturwissenschaft. // Frege, G. *Nachgelassene Schriften*. Hamburg, ²1983, с. 286. Всички преводи по-напоу са мои.

³ По подобен начин Фреге дефинира *мисленето* като схващане на мисли. Какво означава ‘схващане на мисли’? Отговорът на Фреге гласи: ние схващаме една мисъл, че *p*, тогава и само тогава, когато *разбирате* изразяващото я изречение „*p*“.

че ние не знаем какво е истина. Точно обратното. Понеже вече имаме интуитивно разбиране⁴ за феномена на истинността, ние можем да дефинираме по-сложни понятия тъкмо с помощта на понятието за истина. Тъй като дискусиата за (не)дефинируемостта на истината би ни отвела твърде далеч, нека спомена само, че при Фреге са налице редица индикации, които говорят в полза на допускането, че той е смятал – или най-малко неговото схващане отвеща в посоката, – че разбирането на това какво е истина се получава непосредствено от овладяването на акта на твърденето⁵. Който научи – в рамките на езиковата практика на гадена комуникативна общност – какво означава да се извършват констативни речеви актове, т.е. който, казано по-просто, се научи да прави твърдения (редом с изричането на въпроси, молби, заповеди, предупреждения, обещания и т.н.), вече знае какво означава да се повдигат претенции за истинност и съотв. да се формулират и съобщават истини⁶.

Другото ключово понятие, което се появява в дефиницията на (П), е понятието за мисъл. Въпреки че Фреге е на мнение, че и в този случай имаме работа с нещо логически основополагащо (и затова, строго погледнато, и тук следва да се избягва говоренето за „дефиниция“), той отделя немалко страници в своите съчинения на разяснението на категорията ‘мисъл’⁷. Резюмирайки неговите разсъждения, ние можем все пак да дефинираме:

⁴ ‘Интуитивно’ в смисъла, в който имаме интуитивно разбиране напр. за нормите, по които се осъществяват езиковите игри на естествените езици, в които сме отраснали (= ‘майчините езици’). Ние не разбираме тези норми теоретично, а именно като четем граматика, които, описвайки ги като правила, ги експлицират (това четене предполага разбирането на поне един естествен език), а ги научаваме, като овладяваме непосредствено гадена езикова практика.

⁵ Срв. най-експлицитно краткия ръкопис от 1915 „Meine grundlegenden logischen Einsichten“ // Frege, G. *Nachgelassene Schriften*. Hamburg, 21983.

⁶ Това се вижда и по еквивалентността, която е налице между приписването на истинност на една мисъл: „истина е, че p “ и изричането на „ p “ с утвърдителна сила, напр. „Истина е, че морето е солено“ \Leftrightarrow „Морето е солено“ (срв. с. 87-89 от моята статия „Логическата нотация на Фреге“ // Логическата традиция. Съст. Т. Полименов. София, 2015).

⁷ Срв. напр. // Фреге, Г. Мисълта // Логически изследвания. София, 2001.

(М) мисъл \Leftrightarrow смисъл⁸ на едно асерторично изречение.

(М) показва една интересна особеност. Мисълта – която може да се нарече ‘абстрактна’ величина, защото не е нещо, което може да се локализира в пространството и датира във времето (и затова не попада в множеството на конкретните предмети), – бива въведена с помощта на един вид конкретни предмети, а именно определен вид изречения. Тъй като изреченията са езикови единици, ние можем да допуснем, че мислите, за които става дума в (М), се получават чрез абстракция от езика. И това действително е така. За да извършим подобна абстракция, ние се нуждаем обаче от една релация на *еквивалентност*⁹. Говоренето за „смисъл“ в (М) подсказва коя е релевантната релация на еквивалентност (която следва да е налице между две и повече *различни* изречения, за да можем да абстрахираме от тях *една* мисъл): това е имането на *еднакъв* смисъл. Тогава можем да формулираме:

(М1) „*p*“ и „*q*“ изразяват една и съща мисъл \Leftrightarrow „*p*“ и „*q*“ имат еднакъв смисъл.

Позовавайки се на еднаквостта на смисъла между две изречения „*p*“ и „*q*“, т.е. на тяхната интенционална еквивалентност, (М1) формулира критериите за идентичност на една мисъл. Ако си припомним слогана на

⁸ Под „смисъл“ тук не бива да се разбира ‘лексикалното значение’ на едно асерторично изречение, а само онова съдържание в него, което е релевантно за истинността или неистинността на изречението. Така напр. изреченията „Сократ е мъдър“ и „Мъдростта е присъща на Сократ“ или „*X* е по-голямо от *Y*“ и „*Y* е по-малко от *X*“ имат един и същ смисъл, защото имат еднакви условия за истинност (във всеки възможен свят). Нещо повече, и изречения, които имат различно лексикално значение, могат при определени обстоятелства да имат един и същ (дескриптивен) смисъл и съотв. да изразяват една и съща мисъл, а именно ако с тях се описва едно и също *положение на нещата*. Напр. в определена ситуация на говорене трите изречения „Аз се смея“, „Ти се смееш“ и „Той се смее“ могат да описват едно и също положение на нещата, ако са изречени от трима души, които се отнасят с местоименията „аз“, „ти“ и „той“ към един и същ човек (в първите два случая в разговор помежду им, а в третия – по отношение на друг присъстващ). Тогава ситуацията на говорене ще принадлежат към израза на мисълта, защото лексикалните значения на „аз“, „ти“ и „той“ представляват функции, които за различни контексти на употреба като аргументи дават различни референти на тези изрази като стойности.

⁹ Срв. по-подробно по този въпрос моята книга *Субстанции, универсалии, пропозиции. Метафизика и философия на езика*. София, 2013, с. 134-142.

Куайн „*no entity without identity*“¹⁰, ние можем да се обърнем с (M1) дори *срещу* номиналисткия скепсис, че мислите или – както по-често се казва – ‘пропозициите’ (= смислите на изреченията) не съществуват. Нещо повече, ние можем да гадем следната дефиниция за съществуването на една мисъл:

(M2) мисълта, че *p*, съществува¹¹ \Leftrightarrow има поне едно изречение *x* със смисъла, че *p*.

Тук няма да се занимаваме повече с (M1) и (M2). Те, както и самото (M), служат в настоящия контекст само за да покажат, че понятието за мисъл препраща в своята дефиниция към езика и по-точно, към понятието за изречение. Сега от (П) и (M) можем да получим следната концепция за *пропозиционално познание*:

(ПП) ‘пропозиционално’ може да се нарече онова познание, което става достъпно (и получава израз) в *изречения*, по отношение на които е смислен въпросът, дали те са *истинни*, или не.

Конкретизирайки (П) чрез (ПП), не искам да кажа, че *всяко* познание е пропозиционално. Който смята така, би могъл да бъде наречен ‘пропозиционалист’¹². Традицията на пропозиционалистите съвсем не е незначителна. Тъй като идентифицира ‘мястото’ на истината с асерторичното

¹⁰ Quine, W.V.O. *Speaking of Objects*. // Quine, W.V.O. *Ontological Relativity and Other Essays*. New York, 1969, с. 23.

¹¹ ‘Съществува’, разбира се, не в смисъла на ‘съществува в пространството и времето’, а в този, в който напр. на въпроса „Има ли просто число между 10 и 20?“ може да се отговори утвърдително.

¹² Във всеки случай Фреге казва в ръкописа „Логика“ от 1897: „всяко познание се извършва в съждения“ (Frege, G.: *Nachgelassene Schriften*. Hamburg, ²1983, с. 155), като под „съждение“ има предвид тук признаването на една мисъл за истинна. По подобен начин в статията „Мисълта“ казва: „ние не можем да познаем в нито едно нещо някакво свойство, без с това същевременно да намерим за истинна мисълта, че това нещо има това свойство“ (Фреге, Г. Логически изследвания. София, 2001, с. 17). Разбира се, с това Фреге не иска да даже, че едно малко дете, което още не може да говори и съотв. да формулира изречения, не може да ‘разпознае’ напр. майка си, когато я види. Познанието, което той има предвид тук, е познанието от типа, който имаме в науката, т.е. случаят на теоретичното познание. В този смисъл Фреге уточнява, че и понятието за истина, от което той изхожда, е истината от типа, който срещаме в науката: „истината, чието познание си е поставила за цел науката“ (пак там, с. 11).

изречение (*λόγος ἀποφαντικός*), още Аристотел би могъл да бъде причислен към тях. Пропозиционализмът е бил антиципиран по-нататък и от авторите като Уилям от Окам и Кант, за да достигне своята парадигмална форма при Фреге, ранния Витгенщайн и Карнат и бъде развит от техните последователи в съвременната аналитична философия. Пропозиционалистката позиция приема, че за същинско познание – познание, което е обективно и съобщимо, познание, за което могат да се *изискват* и *привеждат основания*, – може да става дума едва на нивото на онези ментални актове, които биват артикулирани чрез *изречения*. Субсентенциалните езикови единици не са достатъчни за изразяването и съотв. конструирането на същински познавателни съдържания. Това се вижда особено ясно по тяхната резистентност тъкмо към въпроса за *истината*.

Оставяйки открит въпроса дали всяко познание е пропозиционално (отговорът на този въпрос ще зависи в значителна степен от смисъла, в който употребяваме думата „познание“), тук искам да обърна внимание на по-слабата теза, че пропозиционалното познание, дори и да не я изпълва, най-малкото заема централното място в областта на познавателните съдържания, доколкото точно то е формата на обективното, съобщимото и т.н. познание, и веднага да премина към по-нататъшния въпрос за природата на изречението, защото тъкмо изречението се явява, както изглежда, необходимо условие за възможността на пропозиционалното познание.

Пропозиционалистите приемат, че пропозиционалността е основната характеристика на човешкия език (която го отличава напр. от езиците на животните). Това означава, че базовата единица на човешката реч е изречението. Дали това е така? В какво всъщност се състои феноменът на изречението? И наистина ли ние, хората, мислим чрез изречения? За да хвърля известна светлина върху тези въпроси, по-нагоду ще очертая систематичната рамка за обсъждане на изреченията, като разгледам следните две теми: 1. дефиниция на изречението и 2. фаворизиране на феномена на изреченията в съвременната философия на езика¹³.

¹³ Както споменах в бел. към заглавието, настоящата статия развива първата половина от темата за пропозиционалния характер на езика. Онова, което оставям за втората част, е преди всичко въпросът за вътрешната връзка на привилегироването на изречението с възникването на феномена на писменото слово. Връщането към най-ранните писменности открива интересни перспективи за оценка на отношението *език – писменост – изречение*.

1. ПРЕДВАРИТЕЛНА ДЕФИНИЦИЯ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

Както изглежда, Платон е бил първият, който обръща по-специално внимание на феномена на изречението или, най-малкото, чиито разсъждения по този въпрос са запазени. В диалога *Софистът* (262c/d) се среща следното описание:

Чужденецът: Когато някой каже ‘човекът учи’, нали според теб това е най-краткото и най-просто изречение [λόγος]?

Теетет: Да.

Чужденецът: Защото то вече известява нещо относно съществуващото, ставащото, станалото или предстоящото да стане; то не просто именува, но постига нещо, като свързва имената с глаголи. Затова и можем да кажем, че то казва нещо [λέγειν], а не просто назовава [ὀνομάζειν], и именно на тази връзка дадохме името ‘изречение’.

Теетет: Правилно.

Платон има предвид очевидно следното¹⁴. Една дума, била тя име или глагол, има значение – тя се отнася към нещо в действителността (‘назовава’ нещо), – но с нея, изречена самостоятелно, ние все още не сме в състояние *съобщим* нещо относно действителността (относно „съществуващото, ставащото, станалото или предстоящото да стане“), т.е. да ‘кажем’ нещо. Ако произнесем напр. „Теетет“ и млъкнем, нашият събеседник изобщо няма да разбере какво искаме. Същото би било положението, ако просто произнесем „сега“. Напротив, ако кажем: „Теетет сега“ – словосъчетание, което представлява цяло изречение, – ние *вече* даваме нещо да се разбере, ние съобщаваме нещо. С други думи, субсентенциалните изрази (частите на изреченията) имат значение, но това значение не е от такъв вид, че с тях, взети в изолация, т.е. извън рамките на изреченията, да могат да се извършват речевите актове, с които описваме действителността. За да съобщаваме, за твърдим нещо, ние се нуждаем от цели изречения. Изреченията са най-малките единства на говоренето, на речта, на логоса, на ‘казването на нещо’. Думите, следователно, са несамостоятелни

¹⁴ Срв. Tugendhat, E., Wolf, U. Logisch-semantische Propädeutik. Stuttgart, 1983, с. 22 и по-общо гл. 2.

единици по отношение на функцията на езика да представя или изобразява действителността¹⁵.

Един цитат от късния Витгенщайн (*Философски изследвания*, § 49), в който той описва позицията на Фреге, би могъл да подчертае тази гледна точка:

Назоваването и описанието не се намират на едно равнище. Назоваването е подготовка за описанието. Назоваването все още не е ход в езиковата игра – по същия начин, по който и поставянето на една фигура върху дъската за шах все още не е ход в играта на шах. Може да кажем: чрез назоваването на един предмет все още не е направено нищо. Той няма и име освен в играта. Това е, което имаше предвид Фреге, когато казваше, че една дума има значение само в контекста на едно изречение [im Satzzusammenhang].

Описанието – това е семантичната функция на изреченията. Назоваването – това е семантичната функция на имената (в терминологията на *Логико-философския трактат* – срв. §§ 3.144, 3.203, 3.22, 3.221, 3.3, 4.021, 4.022, 4.023, 4.026, 4.027, 4.03, 4.031, 4.0311, – с която Витгенщайн си служи в цитата). Под семантична функция следва да се разбира начинът, по който различните видове езикови единици се отнасят към действителността: техните *отношения* към нея. Тъй като според ранния Витгенщайн – както и според ориентираната към понятието за истина семантика – основна

¹⁵ За Платон е важно, че най-простото изречение има формата на *име-и-глагол*. Нито събирането на две имена („Тезетет Сократ“), нито това на два глагола („учи сеги“) би могло да образува изречение (тези думи, строго погледнато, дори не позволяват ‘свързване’, защото не биха могли да образуват смислово единство). Също така и комплексните имена („учителят на Тезетет“, „учещият човек“) и глаголи („се учи добре“, „обучава един ученик“), които се състоят от повече от една дума, не са в състояние да изградят ролята на изречения. Оттук се вижда, че критерият на Платон за изречение не е толкова синтактичната комплексност на един израз, колкото, по-скоро, неговата семантична функция: ‘да съобщава нещо’ (срещу ‘да назовава нещо’). Тук ще оставя настрана въпроса за т.нар. безсубектни (безподложни) изречения от типа на „вали“ (които очевидно се състоят от една-единствена дума). Един пропозиционалист вероятно би ги разглеждал като ‘елиптични изречения’, т.е. като изречения, в които е изпусната някаква част, която обаче – при употребата на изречението – някак бива ‘мислена’. За настоящия контекст е важно само, че Платон различава ‘съобщаването на нещо’ и ‘назоваването на нещо’ и причислява само първото – като самостоятелна единица – към говоренето, към логоса, и с това имплицитно отрича речевата автономност на второто.

та функция на езика е да описва действителността (останалите речевни действия като питане, заповядване, молене и т.н. са, според тази концепция, или сводими до описания и съотв. твърдения („Отвори вратата!“ = „Аз те моля да отвориш вратата.“), или най-малкото се надграждат върху описания („Аз питам дали p “, „Аз обещавам, че p “ и т.н., където „ p “ е винаги някакво описание), то ние можем да кажем, че същинските речевни актове, самостоятелните ходове в езиковите игри се извършват чрез изречения. Думите са просто ‘подготовка’ за употребата на изреченията, във всеки случай – нещо, което не е достатъчно, за да се осъществи комуникацията и разбирателството между хората.

След като вече имаме приблизителна представа за посоката, в която феноменът на изречението е бил тематизиран във философската традиция, нека скицираме най-общо и една картина на начина, по който функционират елементарните изречения. В съзвучие с Фреге и ранния Витгенщайн – и съотв. с истинностно-кондиционалната семантика – аз приемам, че всички по-сложни видове (асерторични) изречения като генерализациите (напр. „Всяко F е G “) или комплексните изречения (напр. „Ако p , то q “) зависят в своята истинност от – и с това преpraщат в своето значение към – елементарни (асерторични) изречения. С вида на тази зависимост се занимават предикатната логика, която изследва формалните импликации между генерализирани изречения, и пропозиционалната логика, която изследва формалните импликации между комплексни изречения (т.нар. истинностни функции). Оставяйки настрана този вид зависимости, аз ще обърна внимание само на базисната форма на изречението: на елементарното изречение, което не преpraща относно своята истинност към други, по-прости изречения, а което, както изглежда, кореспондира с действителността непосредствено – в смисъла, че описва непосредствено (без посредничеството на други изречения) отрязъци от нея (положения на нещата) и утвърждава тяхното съществуване или несъществуване. Ето защо сега ще обясня структурата на елементарното изречение, като опиша градивните елементи, които то изисква.

Най-простият начин, по който можем да образуваме изречения, е следният. Ние се нуждаем най-напред от определени гуми – първоначално, както изглежда, от съществителни (напр. „крава“, „топка“ и т.н.) – и от два оператора, които следва да артикулират с тяхна помощ двете основни семантични действия, необходими за извършването на една предикация, а именно назоваването и описването. Тези оператори биха могли да съот-

ветстват напр. на дейктичния израз „това“ (и съотв. „този“/„тази“) и на копулата „е“ от българския език. По-надолу, за да схематизирам структурата на елементарните изречения, ще символизирам гуми като „крава“, „монка“ и т.н. с букви за генерални термини „F“, „G“, „H“, ..., а с буквите „d“ и „e“ – операциите, които се прилагат върху тях чрез „това“ и „е“; „d“ ще наричам демонстратор, а „e“ – атрибутор¹⁶. На основата на „F“ ние сме в състояние на образуване чрез „d“ сингуларния термин „d F“, а чрез „e“ – предиката „e F“. Семантична роля на „d F“ се състои в назоваването или идентифицирането на този предмет, за който искаме да изкажем нещо в изречението, в което „d F“ се появява. Семантичната роля на „e F“ се състои в описването или класифицирането на предмета, който сме идентифицирали в съответното изречение чрез един сингуларен термин. Следната схема би могла да онагледя функционирането на демонстратора и атрибутора:

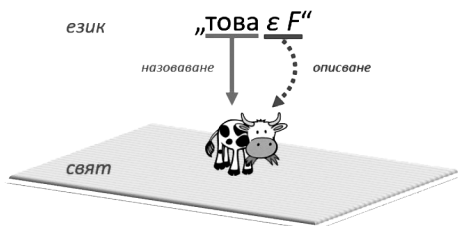
оператори: гуми:	тази	е
крава	тази крава	е крава
monka	тази monka	е monka
:	:	:

¹⁶ В избора на символите „d“ и „e“ и на техните наименования следвам конструктивистката реконструкция на предикацията, предложена от Куно Лоренц в Lorenz, K. *Artikulation und Prädikation // Sprachphilosophie / Philosophy of Language / La philosophie du langage. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / An International Handbook of Contemporary Research / Manuel international des recherches contemporaines*. Vol. 2. Ed. M. Dascal, D. Gerhardus, K. Lorenz, G. Meggle. Berlin / New York, 1996, pp. 1098-1122; за демонстратора „d“ и атрибутора „e“ срв. по-специално с. 1110. Буквата „d“ не бива да се бърка с оператора за определителни описания „1“; и съотв. „d F“ – с определителното описание „1 F“ (и по-точно, „1_xF(x)“), което има смисъла на „F-ът“ („единственото F“, „онова единствено нещо, което е F“). Докато „d“ има показателна, ‘остензивна’ употреба (и за различни ситуации като аргументи дава различни референции като стойности), то идентификацията, която се извършва с „1“, би трябвало да бъде, поне по своята логическа форма, ситуационно-независима. (Благодаря на Росен Люцканов, че с въпроса си към моя доклад ми подсказа, че трябва да подчертая тази разлика.)

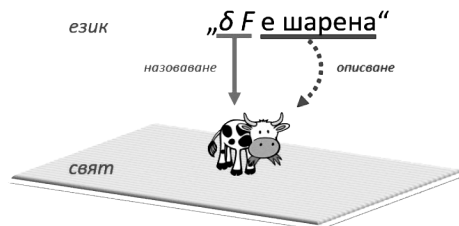
аргумент: x	функция: $\delta(x)$	функция: $\varepsilon(x)$
F	δF	εF
G	δG	εG
\vdots	\vdots	\vdots

Тъй като, разполагайки с изрази от типа на „ δF “, вече имаме сингуларни термини (напр. „тази крава“), а разполагайки с изрази от типа на „ εF^c “, – предикати (напр. „е крава“), ние сме в състояние да *съставяме* с тях елементарни изречения като „ $\delta \varepsilon F^c$ “ („това е крава“) и „ $\delta F \varepsilon H^c$ “ („тази крава е шарена“) ¹⁷. Следните две схеми (фиг. 1 и 2) скицират начина, по който „ εF^c “ и „ δF “ функционират в изреченията „ $\delta \varepsilon F^c$ “ и „ $\delta F \varepsilon H^c$ “:

¹⁷ Ако допуснем, че в човешкия протоезик е имало първоначално само ‘квази-предикати’, т.е. гуми, които имат едновременно сигнификативна и комуникативна функция (т.е. които едновременно обозначават и съобщават нещо [напр. ако си представим, че „ F^c “ (изразът „куче“ или звукоподражащото „бау-бау“) е квази-предикат, ние, чрез *неговото* изречане в подходящата ситуация, от една страна, бихме именувахи нещо, а от друга, бихме го характеризирали]) – така както се предполага, че функционират знаците на сигналните езици на животните, и както малките деца започват най-напред да усвояват езика, – ние бихме могли да кажем, че операторът „ δ “ изключва комуникативната функция от квази-предиката „ F^c “, запазвайки само неговата сигнификативна функция (да назовава нещо; Платон: *ὀνομαζῆσθαι*), докато операторът „ ε “, обратно, изключва сигнификативната функция на „ F^c “, запазвайки само неговата комуникативна функция (да казва нещо; Платон: *λέγειν*). Употребата на квази-предикати е винаги ситуативна. Те са разбираеми (имат значение) само в точно определени контексти, а именно само при такива обстоятелства, при които предметът, за който ‘говорим’, е даден. (За квази-предикатите срв. Tugendhat, E. *Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie*. Frankfurt, ⁶1994, pp. 208-210). Ситуационната независимост става възможна едва на нивото на изреченията и, по-точно, чрез въвеждане на сингуларни термини от типа на собствените имена, с които можем да се отнасяме и към предмети, които не са дадени в ситуацията на говорене. Въвеждането на собствени имена става постепенно – по пътя на субективно локализиращи изрази („това, което виждам сега тук“), обективно локализиращи изрази („онова, което се наблюдава във времето t_1 на мястото l_1 “) и определителни описания („ F -ът“) (срв. Tugendhat, E., Wolf, U. *Op. cit.*, ch. 9).

фиг. 1

фиг. 2

Със сингуларния термин „ δF “ и предиката „ εH “ в изречението „ $\delta F \varepsilon H$ “ се отнасяме към един и същ предмет, макар и по различен начин. С „ δF “ го назоваваме или обозначаваме (= идентифицираме измежду всички предмети като предмета на изказването), а с „ εH “ го описваме или характеризираме (= класифицираме, като го поставяме, така да се каже, в обхвата или извън обхвата на очертаната от предиката класификаторна област в 'логическото пространство'; с други думи – в един от класовете, с чиято помощ *сравняваме* и *различаваме* предмети). Важно е да се спомене, че предикациите, които получават израз в елементарни изречения, откриват възможност и за поява на въпроса за *истината* (и за различаване на въпроса за истината от въпроса за съществуването¹⁸). Този, който употребява изреченията „ $\delta \varepsilon F$ “ и „ $\delta F \varepsilon H$ “, изобразява, конструира с тях, най-напред, една възможна ситуация: това, какъв би могъл да бъде случаят (изображението се постига чрез семантиката на тези изречения); и същевременно издига

¹⁸ Като изходим напр. от въпросите „Какво мислиш?“ и „За какво / За кого мислиш?“, ние можем да различим два вида обекти на мисленето: *това, което мислим* и *това, за което мислим*. Това, което мислим, получава израз в цели изречения. Ние отговаряме на въпроса „Какво мислиш?“ с „Мисля, че p “, където „ p “ е номинализацията на изречението „ p “. Към това, за което мислим, се отнасяме чрез сингуларни термини. На въпроса „За какво / За кого мислиш?“ ние отговаряме с „Мисля за a “, където „ a “ е означението за един предмет, човек, група хора, събитие и т.н. С едно изречение „ $F(a)$ “ (напр. „Вечерницата е планета“) ние мислим нещо, а именно това, че $F(a)$ (това, че Вечерницата е планета), и същевременно мислим за нещо, а именно за a (за Вечерницата). Въпреки че по правило предпоставяме, че нещата, които мислим, са истини, а нещата, за които мислим, съществуват, все пак това, което мислим, би могло и да не е истина, а това, за което мислим, би могло и да не съществува. Ако интерпретираме това разграничение така, че на първия обект на мисленето (това, което мислим) съответства една мисъл, а на втория (това, за което мислим) – предметът, относно който е тази мисъл, то мисълта се явява онова нещо, което може да бъде истинно или неистинно, а предметът – онова, което може да съществува или да не съществува. Въпросът за истината е смислен следователно при мислите (пропозициите), а въпросът за съществуването – при предметите, явяващи се референции на сингуларни термини. Срв. Prior, A. N. *Objects of Thought*. Oxford, 1971, p. 3 ff.

претенцията, че нещата в света стоят точно така, както ги е описал чрез „ $d \in F^c$ “ или „ $d \in G$ “: че случаят действително е такъв (това се получава от утвърдителната употреба на изречението)¹⁹. Тази претенция би могла да е удовлетворена, но би могла и да не е, така че тук става резонен въпросът: „Така ли е действително?“, „Истина ли е това, което той казва?“.

По-наголу няма да се занимаваме с по-нататъшния въпрос за това, какъв е произходът на актовете на назоваване и описване (чието обособяване става възможно чрез демонстратора „ d “ и атрибутора „ ε “). Това би ни отклонило от пътя, който следваме в настоящата статия. За момента искам само да подчертая, че разглеждайки изречението като базисен феномен на човешкия език, пропозиционалистката позиция трябва да предпостави, че където имаме изречения, се появяват и актовете на назоваване и описване, защото, както видяхме, те са конститутивни за семантиката на елементарните изречения, а с това – и за всички по-сложни видове изречения, доколкото те, по един или друг начин, се основават на елементарни изречения²⁰.

¹⁹ Пръв Фреге различава *предикацията* в смисъла на конструиране на едно възможно положение на нещата (изобразяването на една ситуация, в която един предмет има определено свойство или се намира в определено отношение към други предмети) и *претенцията за истинност*, която се свързва непосредствено с нея, когато изразяващото я изречение бива изречено самостоятелно (а не като част напр. от комплексно или въпросително изречение – в смисъла на контраста между утвърдителната употреба на „ p “, от една страна, и появата на „ p “ в контексти като „ p или q “ или „дали p ?“, от друга).

²⁰ Нека кажа няколко думи за връзката на елементарните изречения поне с генерализациите (и съотв. за *аплайкации* между тях). От „ $d \in F^c$ “ („това е F^c “) следва „ $\exists x[x \in F]$ “ („нещо е F^c “, „има поне едно нещо, което е F^c “). С отрицания от „ $\exists x[x \in F]$ “ можем да получим „ $\forall x[x \in F]$ “, защото „ $\neg \exists x[x \in F]$ “ \Leftrightarrow „ $\forall x[x \in F]$ “ („всичко е F^c “, „всяко нещо е F^c “, „за всяко нещо важи, че то е F^c “), като тук знакът „ \neg “ символизира пропозиционалното отрицание („не е вярно, че...“), а „ ε “ – отрицателната копула („не е“). От „ $\forall x[x \in F]$ “, на свой ред, следва, че „ $d_1 \in F^c$ “ и „ $d_2 \in F^c$ “, и „ $d_3 \in F^c$ “, и ..., и „ $d_n \in F^c$ “ („това е F^c “ и „онова е F^c “, и „това третото е F^c “, и т.н.). По подобен начин от „ $\exists x[x \in F]$ “ следва, че или „ $d_1 \in F^c$ “, или „ $d_2 \in F^c$ “, или „ $d_3 \in F^c$ “, или ..., или „ $d_n \in F^c$ “ (или „това е F^c “, или „онова е F^c “, или „това третото е F^c “ и т.н.). Тези примери следва да покажат най-общо как екзистенциалната генерализация „ $\exists x[x \in F]$ “ и универсалната генерализация „ $\forall x[x \in F]$ “ препащат към елементарни изречения от типа на „ $d \in F^c$ “.

2. КАК СЕ СТИГА ДО ФАВОРИЗИРАНЕТО НА ФЕНОМЕНА НА ИЗРЕЧЕНИЕТО В СЪВРЕМЕННАТА ФИЛОСОФИЯ НА ЕЗИКА

Въпреки че още Платон забелязва, че по отношение на *описателната* дименсия на езика изречението, а не гумата, се явява най-малкото самостоятелно единство, и въпреки че Аристотел, изхождайки от семантичните разсъждения на Платон в *Софистът*, въвежда критерий за различаване на описателните единици на езика от други негови части, като се позовава на понятието за истина (в смисъла на въпроса: „може ли при израза „х“ да се попита за нейната истинност?“), все пак в цялата традиция до Фреге се приема, че значението на частите на изречението има приоритет пред значението на самото изречение²¹. Аргументът е следният. След като изречението е съставено от гуми в смисъла, че тези гуми са негови *реални* части, гумите трябва да образуват условието за възможността на изречението, защото едно цяло не може да съществува без своите части. Ние разбираме гумите. Ние ги разбираме, когато схващаме техните значения. Те имат значения. Но тогава може би не само гумите са условие за възможността

²¹ Семантичният приоритет, за който става дума тук, не се тематизира самостоятелно, а се мисли – особено през Новото време – на базата на два други приоритета. 1. *Познавателен приоритет*. Всичко, което знаем за действителността, бива възприето най-напред през сетивата и тогава, чрез абстракция, уловено и обобщено в понятия. Понятията дават материала на цялото наше знание. Те са посредниците между външната действителност и мисленето. Затова те, чиито езикови изрази са гумите, са градивното съдържание на съжденията, чиито езикови изрази са, на свой ред, изреченията. 2. *Ментален приоритет*. Актът на просто ‘представяне’ или ‘схващане’ на предмети чрез понятия (*apprehensio simplex*) предхожда акта на съдене (*iudicium*). Съденето не е нищо повече от свързване (синтеза) на понятия. Ето защо ‘представянето’, което се извършва в съжденията чрез понятията на субекта и предиката, е необходимо условие за възможността на самото съждение. [Представата за второстепенността на семантичните отношения спрямо менталните и познавателните зависимости почива на базисното убеждение на философите от Новото време, че мисленето и, с това, познанието е в същността си независимо от езика. Обратно, езикът се намира в зависимост от мисленето. Той е само външно средство за предаване на идеи, мисли и знания между мислещите и познаващите индивиди, които биха могли да достигнат до тях принципно и независимо от него. С други гуми, езикът и неговите ‘сетивни знаци’ служат само за комуникация. Във философията на ХХ в., след Фреге и особено сред Витгенщайн, нещата се обръщат. На преден план излиза *конструктивната* роля, която езикът играе за мисленето и познанието. Обръща се подобаващо внимание на факта, че ние нямаме груг достъп до мислите, обективните съдържания на мисленето, освен чрез изречения (Фреге, *Nachgelassene Schriften*, с. 288). И дори се настоява, че мисълта не е нищо повече от смисленото изречение (Витгенщайн, *Tractatus logico-philosophicus*, § 4).]

на изречението, а и разбирането на гумите е условие за възможността на разбирането на изречението, и това означава, че значението на гумите образува условието за възможността на значението на изречението. Това предположение се потвърждава сякаш от факта, че когато попаднем на изречение, в което се появява гума, която не разбираме, ние не разбираме и самото изречение (във всеки случай, когато не разбираме нито една гума от едно изречение, ние със сигурност не разбираме и него). Значението на изречението зависи, следователно, от значението на гумите, които го съставят. И не е ли всъщност най-естествено да приемем, че значението на изречението е съставено от значението на гумите също така, както самото изречение е съставено от гуми? Ако изречението е връзка на гуми, то значението на изречението би трябвало да бъде някакъв 'синтез' от техните значения. Представата, че значението на изречението бива 'съставено', по един или друг начин, от значенията на неговите части, гумите, може се нарече *композиционно* схващане за значението на изречението²².

За разлика от тази представа, която създава впечатление, че можем да обясним значението на частите на изречението без оглед на ролята, която те играят в изречението, доколкото тези части се интерпретират тъкмо като градивните елементи, с които ние, както изглежда, трябва да разполагаме, *преди* да съставим от тях изречението²³, Фреге забелязва, че

²² Важна особеност на традиционното схващане е, че гумите, които иначе биха могли да се появяват като *различни* части на изречението (било като субекти, било като предикати), имат по същество една и съща семантика: те имат значения, когато обозначават нещо, когато се отнасят към някакъв предмет, когато, с други гуми, имат 'референция'. Това важи най-малкото за т.нар. категорематични изрази, т.е. за *термините* в изрази на съдението. За да имат значение, те трябва да обозначават една индивидуална субстанция (този човек, този кон) или един вид или род (човек, бозайник, гръбначно), или един атрибут (червен, висок, добродетелен), или нещо друго: място, момент, действие, въздействие и т.н. Ако усещаме философски трудности с идентификацията на атрибутите, релациите и гр. пог. (в смисъла на проблема за универсалиите), бихме могли да въведем на тяхно място ментални величини: 'общите представи', т.е. понятията или, в краен случай, обемите на понятията. Следователно гумите имат значение само тогава, когато се отнасят към някакъв конкретен или абстрактен предмет. След като обаче семантичната роля на гумите се изчерпва с това да обозначават предмети, то ролята на изречението би следвало да се състои, както изглежда, просто в това да представя връзките или синтезите на онези предмети, към които сме се отнесли с гумите. Така, докато една гума стои за някакъв предмет, изречението би трябвало да стои за някаква, така да се каже, 'съставена' предметност.

²³ Корените на тази представа отиват назад поне до аристотелиците от I в. пр.Хр., които, издавайки Аристотелови съчинения, подреждат логическите текстове в т.нар.

теорията за композиционалността на значението на изречението прикрива фактическия *семантичен* приоритет на изречението пред неговите части, т.е. приоритета на *значението* на изречението пред това на неговите части. От това, че изречението като знак, като поредица от фонemi или графemi, действително е съставено от части, от думите, които се появяват в него, и техните части, ние не бива да заключаваме, че и значението на изречението *също* е нещо съставено, някаква мерeологична съвкупност. Наистина, значението на изречението зависи от значението на думите, които синтактически го съставят, но тази зависимост има по-скоро функционален характер. Значението на едно изречение може да се разглежда именно като функция от значенията на образуващите го думи. За значението на дадени думи като аргументи едно изречение дава нещо истинно или неистинно, да кажем, една ‘мисъл’, като стойност за тези аргументи²⁴.

органон така, че негово първо съчинение се явяват *Категории*, второ – *За тъакуването*, трето и четвърто – *Първа и Втора аналитика*, и последни – *Топика* и *За софистическите опровержения*. Систематичната идея, която се крие зад тази подредба (и която не съответства на хронологията на възникване на самите текстове), е, че трябва да се тръгне най-напред от обяснение на елементите, после да се отива към обяснение на съставените от тях неща и така да се напредва към обяснения на все по-комплексните образувания. *Категории* тематизират „онова, което се казва без връзка“ (*τῶν κατὰ μηδεμίαν συμρλοκῆν λεγόμενων*), т.е. *частите* на изречението (с оглед на видовете на техните референти). *За тъакуването* изследва самото изречение (*λόγος*) (и по-специално утвърдителното изречение и неговите форми). *Аналитиките* развиват една теория за заключенията (силогизмите), чиито части са, на свой ред, изреченията (в ролята на предпоставки и изводу). И накрая *Топика* и *За софистическите опровержения* се занимават с по-специални случаи и приложения на логиката. Идеята на тази подредба изкрystalизира по-късно в класическото подразделяне на логиката на трите поддисциплини: (1) логика на понятието, (2) логика на съждениято и (3) логика на умозаключението. Субординираността, в която (1), (2) и (3) биват представяни, внушава, че понятията са градивните елементи на съжденията по същия начин, по който съжденията, по-нататък, се явяват градивни елементи на умозаключенията.

²⁴ Тук говоря недиференцирано за ‘значение’ в смисъла най-общо на ‘съдържание’, без да се впускам в детайлите на Фрегевото разграничение между двата семантични аспекта на един знак: неговия смисъл и неговото значение (неговата референция, обозначеното чрез него) [вж. по-году бел. 39]. По-подробно за специфичната композиционалност на смисъла, за ‘частите’ на мисълта, за функционалността на референцията *à la* Фреге срв. моята статия Polimenov, T. Teile des Sinns und Teile der Bedeutung. // *Wismarer Frege-Reibe*, 2013, N 2, S. 11-31. Следвайки идеи на Фреге (срв. напр. *Nachgelassene Schriften*, S. 275), Дейвидсън (Davidson, D. Truth and Meaning. // *Synthese*, 1967, N 17, pp. 304-323, вж. с. 304 сл.) и Тугендхам (*Logisch-semantische Propädeutik*, с. 136 сл.) привеждат изрази от типа на „столицата на Швеция“ като примери за това, че значението на един комплексен сингуларен термин не

Ние можем да наречем това схващане 'функционално'. Фреге изхожда по същество от въпроса за ролята, за функцията, която частите на изречението трябва да изпълняват, за да може изречението като цяло да изразява съдържания, които имат свойството да бъдат истинни или неистинни и съотв. да бъдат в състояние да играят ролята на предпоставки и изводи в заключения. Подхожда ли се така, за частите на изречението повече не се предпоставя, че 'да имат значение' означава 'да обозначават някакъв тип предмет', а се казва, че тяхната семантика се състои в съответния начин, по който те допринасят за израза на една мисъл, на един носител на стойности по истинност. Този подход позволява, в крайна сметка, диференцирането на различни видове приноси, които думите от различните семантични категории правят, за да стане възможно съдържанието ги изречение да изрази една мисъл.

Новият логико-семантичен подход на Фреге, неговият функционален анализ, довежда до ново структуриране на пропозиционалното съдържание, т.е. до ново схващане за структурата на пропозициите. Ето някои от най-съществените възгледи, до които Фреге достига: традиционното деление на субект и предикат (изрази, които, парадигмално, се различават само по граматическото си място в израза на съждението) следва да се замести с логическата дистинкция между аргумент и функция (която е ориентирана към различния начин на функциониране на различните типове изрази); генерализираните изречения следва да се разглеждат като логически съставени (чрез логически частици от елементарни изречения или множества

бива да се разглежда като съставено от значенията на неговите части, че то трябва да се схваща по-скоро функционално, за да покажат после, че функционалният обяснителен модел следва да се приложи, както го е направил Фреге, и върху целите изречения. С израза „столицата на Швеция“ ние обозначаваме града Стокхолм. Не би било смислено обаче да се каже, че предметът Стокхолм е съставен от референциите на изразите „столицата на...“ и „Швеция“ (защото самият израз „столицата на Швеция“ е, виждате ли, съставен от изразите „столицата на...“ и „Швеция“). Още повече, че името „Швеция“, което е част от израза „столицата на Швеция“, обозначава държавата Швеция, която обхваща града Стокхолм тъкмо като *част* от себе си. Ние трябва да схванем израза „столицата на...“ по-скоро като функтор (= функционален израз). Той обозначава една специална функция, която за държави като аргументи дава градове като стойности, т.е. съотнася с елементи от множеството на държавите елементи от множество на градовете. Напр. за Швеция, Норвегия, Дания и т.н. като аргументи дава Стокхолм, Осло, Копенхаген и т.н. като стойности за тези аргументи. Така с израза „столицата на Швеция“ ние се отнасяме към Стокхолм, но това отнасяне се получава като стойност на функцията *столицата на x* за аргумента Швеция.

от елементарни изречения, доколкото последните се дават чрез отворени изречения); квантифициращите частици, кванторите, към които спадат и числено определените квантори, т.е. предикатите за числа, следва да се схващат като оператори (по-точно: предикати) от втора степен, т.е. като функционални изрази, чиито аргументи са предикати от първа степен²⁵; въвеждане на многоместни предикати, множествена квантификация и т.н. – все неща, които са ни добре познати от съвременната парадигма на формалната логика.

Фреге обяснява своите нововъведения в една статия, с която отговаря на критиките от рецензията на неговия *Понятипис*, написана от Ернст Шрьодер²⁶ (последователя на Джордж Бул в Германия и систематизатор на т.нар. алгебра на логиката), по следния начин:

Една от най-съществените разлики на моята концепция от тази на Бул – и дори бих казал: от Аристотеловата – е, че аз не изхождам от понятията, а от съжденията²⁷.

Фреге ни посочва тук своята изходна точка, спрямо която биха могли да станат разбираеми редица принципни различия между неговата и традиционната логика, но все още не ни дава обяснение, защо изхожда точно от съжденията или изразяващите ги изречения, а не – както е било обичайно в традицията – от понятията и съотв. от ‘съдържанията’ на думите. Такова обяснение можем да намерим в един ръкопис, в който към края на живота си – по молба на историка на науката Лудвиг Дармщетер – той описва интелектуалното си развитие и основните си идеи с думите:

Своеобразието на моята логическа концепция се изразява най-напред в това, че аз поставям понятието за истина в основата, и тогава в това, че веднага въвеждам мисълта като онова, при което изобщо може да става въпрос за истинност. Така аз не изхождам от понятията и не съставям от тях мисълта или съждението, а получавам частите на мисълта чрез нейното разлагане²⁸.

²⁵ Срв. по-голу бел. 36.

²⁶ Schröder, E. Gottlob Frege, Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formalsprache des reinen Denkens. Halle, 1879. // *Zeitschrift für Mathematik und Physik*, 1880, N 25, S. 81-94.

²⁷ Frege, G. Über den Zweck der Begriffsschrift // *Jenaische Zeitschrift für Naturwissenschaft*, 1883, N 16, S. 5.

²⁸ Frege, G. Nachgelassene Schriften. Hamburg, ²1983, S. 273.

Както се вижда, именно ориентацията към понятието за истина мотивира Фреге да промени перспективата. Докато в античната и средновековната философия се изхожда от въпроса за това, което е, за биващото, и като се изследват неговите най-общи черти, се прави онтология (Аристотел: наука за биващото само доколкото е биващо и неговите принципи), а във философията на Новото време във водещ се превръща въпросът за дадеността и познаваемостта на биващото, за формите на неговите репрезентации в нашето съзнание, и като се изследват универсалните условия на тези репрезентации, започва да се прави епистемология (в специфичния смисъл на интроспективно самонаблюдение и описание на начина, по който светът, човешкият 'опит', бива конструиран феноменално в индивидуалното съзнание съобразно т.нар. познавателни способности), то Фреге иска да се откъсне от всепогълщащия репрезентационизъм на философската традиция на Новото време, от нейния субективизъм и психологизъм, и намира изход в понятието за истина, в този ориентир, който се открива в практиката на утвърждаване и проблематизиране на истини, и тогава, като изследва най-общите закони, които важат в областта на истините само доколкото са истини, започва да прави логика. Доколкото истината се оказва обаче понятие, което описва отношението на един вид *езикови* изрази – а именно на асерторичните изречения – към действителността, той развива своята логическа теория в хоризонта на един философски анализ на езика и с помощта на семантични понятия като 'смисъл', 'референция', 'истинност', 'условие за истинност' и др.

Въвеждайки своите семантични дистинкции, Фреге формулира т.нар. принцип на контекста (макар и да не използва това наименование). Той гласи: значението на изречението (най-общо неговата семантична стойност) има приоритет пред значенията (семантичните стойности) на субсентенциалните изрази, тъй като тъкмо при този вид значение, както видяхме, се появява непосредствено феноменът на истинността. Ето защо, когато поставяме въпроса за значението на субсентенциалните изрази (сингуларни термини, предикати, логически частици), ние трябва да питаме за него винаги с оглед на специфичната роля на съответния вид израз в изречението. При Фреге се срещат различни формулировки на принципа на контекста. Те варират от общи методически упътвания към начина, по който следва да обсъждаме значенията на частите на изречението (а именно – като обръщаме внимание на функцията на тези части в рамките на цялото изречение), до твърдения, които приличат на тезиси относно не-

автономния характер на значенията на субсентенциалните изрази. В една формулировка от втория тип принципът на контекста има следния вид:

Само в контекста [im Zusammenhange] на едно изречение думите означават нещо²⁹.

Тази формулировка не бива да се приема обаче в смисъла, в който буквално се твърди, че думите нямат *абсолютно* никакво значение освен в контекста на едно изречение. Очевидно и *самостоятелно* те имат някакъв вид съдържание. Ако изобщо нямаха, щеше да бъде необяснимо как можем да разбираме нови изречения, които досега никога не сме чували или виждали, без тези изречения да ни бъдат разяснявани поотделно. Разбирането на нови изречения е възможно само затова, защото думите, които се появяват в тях, имат сами по себе си значения, които вече познаваме. Така от краен брой думи, които разбираме, ние бихме могли да образуваме принципно безкраен³⁰ брой изречения, които също бихме разбирали³¹. Ако думите нямаха никакъв вид самостоятелно съдържание, то също и тълковните речници на естествените езици биха били невъзможни³². Следователно онова, кое-

²⁹ Frege, G. Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch-mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl. Breslau, 1884, § 62.

³⁰ 'Безкраен' – доколкото комплексните изрази и изречения позволяват безкрайни итерации.

³¹ Срв. самия Фреге, Г. Логически изследвания. София, 2001, с. 95.

³² Ситуацията с речниците е малко особена. Те не обхващат всички думи от един естествен език. Напр. в тях липсват *имената* на хора, кораби, спортни състезания, населени места, области, държави, реки, планини, урагани, планети и т.н. Принадлежат ли тогава имената към съответния естествен език? И да, и не. Те са, от една страна, безспорно част от изразните средства, с които се отнасяме езиково към действителността, а, от друга, преминават, очевидно, 'непреведени' от един език в друг. В тълковните речници също не биват обяснявани и *комплексните изрази* като „Свещена Римска империя“, „корен квадратен“ и др. Ако искаме да разберем как какво се отнасят собственото име „Аристотел“ или наименованието „Свещената Римска империя“, ние ще трябва да потърсим информация (в смисъла на критерии за идентификация на референта на тези изрази) в някой философски или исторически речник или енциклопедия. Що се отнася до думите, които тълковните речници обхващат, то техните значения се обясняват обикновено с помощта на следните четири инструмента: 1. чрез синонимни изрази (= изрази с еднакво или подобно значение, за което се предпоставя, че *вече* ги разбираме), 2. чрез дефиниции (в чиито дефиниенци, за да бъдат разбираеми, също трябва да се срещат само думи, които *вече* разбираме), 3. чрез описания на *целта* на употребата им, и 4. чрез примери (ситуации на употреба), т.е. чрез примерни *изречения*, в които те се появяват.

то Фреге има предвид тук под 'означаваат' или 'значение', не е отделното съдържание на думите, напр. на „човек“ или на „кон“, а характерната за тях семантична функция, т.е. начинът, по който те се намират в отношение към действителността. Фреге иска да каже, че появата в изречения е конститутивна за това отношение. Думите „човек“ и „кон“ имат, разбира се, различно съдържание, но начинът, по който функционират в изречения, е еднакъв. По него те се различават обаче напр. от думите „Аристотел“ и „Буцефал“ или „пет“ и „десет“, или „всички“ и „няколко“, или „и“ и „или“, които имат друг начин на функциониране в изречения и съотв. друг вид отнесеност към действителността. Имайки предвид начина на функциониране, Фреге наистина може да каже, че нито една от тези думи не може да изпълнява своята семантична роля извън изречения. С изричането на която и да е от тях самостоятелно – напр. „Аристотел“, „човек“, „пет“, „всички“, „или“ и т.н. – ние не сме способни да кажем нещо, да съобщим някакъв факт, да утвърдим някаква истина за света, въпреки че всяка от тези думи, както видяхме, има свое собствено лексикално значение.

Семантичният анализ на изреченията и думите, който Фреге приема, се намира в тясна връзка – освен с неговата логика – и с неговата философия на математиката³³. В преговора към *Основите на аритметиката* Фреге формулира три принципа, от които смята, както заявява, да се ръководи при провеждането на логико-математическото си изследване на понятието за число. Първият гласи, че трябва да се прави строга разлика между предмета на логиката и този на психологията, т.е. между областите на обективното (логическото) и субективното (психологическото). Вторият е принципът на контекста, който тук ни интересува. Третият засяга логическата дистинкция между предмет и понятие. При по-внимателно вглеждане си проличава, че принципът на контекста бива въведен, за да може да се прокара успешно разграничението, което първият принцип изисква. Фреге забелязва, че когато питаме за значението на думите, взети сами по себе си, в изолация, т.е. извън рамките на изреченията, в които ги употребяваме, и особено когато питаме така за значението на думи,

³³ Тъй като съм обсъдил тази връзка детайлно в книгата ми *Субстанции, универсалии, пропозиции*, тук ще се спра на нея само с няколко думи, като бих искал да препратя заинтересования читател към съответните места в книгата (с. 131–169). Логиката и философията на математиката на Фреге се съединяват в едно цяло в т.нар. програма на логицизма, а именно в идеята, че аритметиката следва да се обоснове логически. Така развиването на една нова логика се явява основата, на която следва после да се изгради аксиоматична система на аритметиката.

чиито референти не са конкретни предмети (= предмети, които имат пространствено-времева локализация), като напр. за това на генералните термини „човек“ или „число“ или като това на абстрактните сингуларни термини „множеството на хората“ или „числото 5“, ние се виждаме застабени да идентифицираме техните референти с представи, вътрешни образи или някакъв друг вид психични образувания, защото не можем да открием тези референти във ‘външния’ свят, т.е. сред конкретните предмети. Ако е вярно, че един израз, както традиционната концепцията за значението изисква, има значение само тогава, когато обозначава някакъв тип предмет, е ясно, че при такива изрази със значение, за които не е възможно да се открие пространствено-времеви предмет като референт, би трябвало, както изглежда, да се допусне съществуването на някакъв вид ментална величина, някаква концептуална единица, която следва да поеме функцията на такъв референт³⁴. В допускането на ментални предмети в ролята на референции на ‘общите имена’ – в допускането на съществуването на ‘понятия’ в *този* смисъл – се състои по същество концептуалисткото решение на спора за универсалиите в схоластичната философия, което – чрез психологизирането на универсалиите – определя характера на теоретичната философия до обратата към реализма в началото на XX век³⁵.

Пред подобен проблем се изправяме особено радикално, когато питаме за значението на думите за числа. Към какво, към какъв предмет се отнася знакът „4“? Каква е референцията на думата „дванадесет“? С принципа за контекста Фреге иска да противопостави на този вид въпроси тъкмо разбирането, че в случая трябва да питаме не какво е значението на тези изрази, така както те стоят поотделно, а каква е тяхната роля в изречението, с които говорим за числа, с които – посредством тях – правим числови изказвания. Какво казваме, когато твърдим напр. (1) „Каляската на императора се тегли от 4 коня“? Какво, когато утвърждаваме изречението (2) „Апостолите са дванадесет“? Или: за какво питаме, когато задаваме

³⁴ След като ги разбираме, тези изрази обозначават ‘нещо’. След като това нещо не е предмет от пространствено-времевия свят, то е някакъв друг вид предмет. Но съществуват ли такива предмети? Разбира се. Такива са нашите представи, понятия, идеи, с двете думи – съдържанията на нашето съзнание. Те са нещата, които, макар и да не се срещат във външния свят, все пак съществуват: те съществуват в нашия вътрешен свят.

³⁵ Спорът за универсалиите е обсъден подробно в *Субстанции, универсалии, пропозиции*, гл. 2 и 3 (срв. и гл. 4 за психологизирането на универсалиите през Новото време). За обратата към реализма срв. Бешкова, А. Обратата към реализма и началото на аналитичната философия. // *Критика и хуманизъм*, 2010, № 1, кн. 31, с. 37–47.

въпроса „Колко са ...“? След като сменим перспективата, можем да видим, че изрази като „4“ или „дванадесет“ функционират, така да се каже, като ‘предикати от втора степен’, т.е. като думи, с които приписваме свойства на понятия от първа степен (т.е. на функции, чиито стойности са стойности по истинност и чиито аргументи са предмети³⁶). В случая с (1) казваме, че под понятието *кон, тегаец каляската на императора* попадат точно четири предмета, а с (2), че под понятието *апостол* попадат точно дванадесет предмета³⁷.

Нека обобщим за Фреге. Понятието за истина е, което го насочва към изречението и неговото съдържание, мисълта³⁸, като изходна точка на логическото изследване. Така Фреге достига до категориите на функ-

³⁶ Срв. таблицата на с. 184 в *Субстанции, универсалии, пропозиции*.

³⁷ Това, че думи като „четири“ и „дванадесет“ не функционират като обичайни предикати, с които приписваме свойства на предмети, се вижда напр. при следното сравнение: заключенията (σ_1) „Апостолите са хора“, „Петър е апостол“ \Rightarrow „Петър е човек“ и (σ_2) „Апостолите са дванадесет“, „Петър е апостол“ \Rightarrow „Петър е дванадесет“ имат еднаква граматическа форма, но очевидно не и логико-семантична, защото, докато (σ_1) е валидно, (σ_2) не е. В изречението „На масата има четири зелени ябълки“, където се среща изразът „четири зелени ябълки“, имаме работа с ябълки, всяка от които е зелена, но нито една от които не е четири. В случая четири са предметите, които попадат под понятието *зелена ябълка върху масата*. Числовите изрази функционират по-скоро като квантори. С отрицание на квантора за съществуване дефинираме квантора за числото нула: $\neg \exists x F(x) \Leftrightarrow \exists_0 x F(x)$ („не съществува нито едно нещо, което е F “ = „предметите, които са F , са нула“ или „ F -овете са нула“); с негова помощ можем дефинираме числовия квантор *едно* („има точно едно нещо, което...“): $\exists_1 x F(x) \Leftrightarrow \exists x [F(x) \wedge \exists_0 y F(y) \wedge y \neq x]$; по същия начин можем да дефинираме по-нататък числовия квантор *две* („има точно две неща, които...“): $\exists_2 x F(x) \Leftrightarrow \exists x [F(x) \wedge \exists_1 y F(y) \wedge y \neq x]$; по-нататък числовият квантор *три*: $\exists_3 x F(x) \Leftrightarrow \exists x [F(x) \wedge \exists_2 y F(y) \wedge y \neq x]$; и т.н. Ние можем да дефинираме числово определените квантори и само на базата кванторите за съществуване и всеобщност (или дори само с един от тях, защото имаме: $\exists x F(x) \Leftrightarrow \neg \forall x \neg F(x)$ и съотв.: $\forall x F(x) \Leftrightarrow \neg \exists x \neg F(x)$), но тогава дефинициите биха ставали по-обстоятелствени: $\exists_1 x F(x) \Leftrightarrow \exists x [F(x) \wedge \forall y [F(y) \rightarrow y = x]]$. И съотв.: $\exists_2 x F(x) \Leftrightarrow \exists x \exists y [F(x) \wedge F(y) \wedge x \neq y \wedge \forall z [F(z) \rightarrow z = x \vee z = y]]$. ‘Точно едно’ ($\exists_1 x$) е всъщност конюнкция от ‘най-малко едно F ’ ($\exists x F(x)$) и ‘най-много едно F ’ ($\forall x \forall y [(F(x) \wedge F(y)) \rightarrow y = x]$) също така, както ‘точно две’ ($\exists_2 x$) е конюнкция от ‘най-малко две F ’ ($\exists x \exists y [(F(x) \wedge F(y)) \rightarrow x \neq y]$) и ‘най-много две F ’ ($\forall x \forall y \forall z [(F(x) \wedge F(y) \wedge F(z)) \rightarrow x = y \vee x = z \vee y = z]$).

³⁸ Защото не изречението като поредица от фонемни или графемни е носителът на истинността, а неговото съдържание. Когато наричаме едно изречение истинно, ние имаме предвид, че за истина става дума при неговото съдържание: че което и друго изречение да вземем, ако то има същото съдържание, ако описва същото положение на нещата, то то също ще бъде истинно.

ционалният анализ на езика, с които и до днес се работи успешно в логическа теория. Към идеята за понятието за истина като базисен ориентир се добавя – в рамките на Фрегевата философия на математиката – и принципът на контекста, тезата за семантичния приоритет на изречението пред неговите части, в ролята на лингвистичен инструмент в подкрепа на критиката на психологизма в логиката и аритметиката. В крайна сметка аналитичният подход, с който Фреге стартира от изреченията, без да предпоставя съдържанията на думите, понятията, като завършени ментални продукти, му дава възможност да ‘извади’ или – както се изразява Майкъл Дамет³⁹ – да ‘изтласка’ *мислите* извън областта на съзнанието, а именно, като повече не ги разглежда просто като връзки или синтези от понятия, а ги идентифицира с *пропозиционални* съдържания, с характерните смисли на изреченията. Тогава мислите се оказват вид абстрактни величини, до които имаме първичен достъп в изречения, а това означава: чрез езика. Така философската перспектива се пренасочва от интроспективно самонаблюдение, от описание на феномените на индивидуалното съзнание към наблюдение и анализ на *интерсубективните* езикови практики.

Фрегеанската позиция е възприета от Витгенщайн в Логико-философския трактат. Той предава принципа на контекста с думите:

*Само изречението има смисъл, само в контекста [im Zusammenhang] на изречението едно име има значение*⁴⁰.

³⁹ Dummett, M. *Origins of Analytical Philosophy*. London, 1993, 4.

⁴⁰ Wittgenstein, L. *Tractatus logico-philosophicus*. London, 1922, § 3.3. Тук Витгенщайн говори за ‘смисъл’ на изречение и ‘значение’ на име. Това не е случайно. Според Фреге при всеки логически релевантен знак – изречение, сингуларен термин, предикат, логическа частица, функтор – следва да се различат два семантични аспекта: знакът *изразява* едно съдържание (то е това, което схващаме, когато разбираме знака) и *обозначава* нещо (а именно – онова, към което се отнасяме с него по силата на съдържанието му). Фреге нарича съдържанието ‘смисъл’, а обозначеното – ‘значение’ (във вторичната литература за Фрегеанското ‘значение’ се говори и като за ‘референция’). Смисълът на едно изречение е мисълта, която то изразява, а неговото значение е стойността по истинност, която то има; смисълът на един сингуларен термин се състои в критериите за идентификация на един предмет, а неговото значение е самият този предмет (референцията на сингуларния термин); смисълът на един предикат се състои в дадеността на едно понятие, а неговото значение е самото това понятие, интерпретирано като функция, чиито стойности са винаги стойности по истинност (напр. „(...) е спътник на Юпитер“ и „(...) е сателит на петата планета от Слънчевата система“ имат различен смисъл, но еднакво значение, какъвто е случаят и при предикатите „(...) е червен“, „(...) има цвета на китайското знаме“, „(...) има цвета с най-голяма дължина на вълната“); и т.н. Витгенщайн критикува това схващане

Значимостта на Фрегевото схващане може да се види и по начина, по който Куайн пише за него. Той го нарича „важна преориентация в семантиката [*important reorientation in semantics*] – преориентация, съгласно която като първичен носител на значение повече не е била разглеждана думата [*term*], а изречението [*statement*]“⁴¹.

Вследствие на работите на късния Витгенщайн и – малко след него и независимо от него – на Джон Остин философията на езика се дистанцира от допускането, че основополагащият пласт на езика следва да се търси в неговата описателна функция, в характерната за човешките езици възможност да се констатира и съобщава факти и съотв. да се артикулират *истини* за света. Постепенно се забелязва, че описанията на отрязъци от действителността, свойствени за утвърдителното говорене както във всекидневието, така и в науката, са само едно сред многото неща, които извършваме с езика. Напр. ние си служим с него, за да заповядваме, забраняваме, позволяваме, изискваме, пожелаваме, молим, обещаваме, предупреждаваме, кръщаваме, благодарим, поздравяваме, се шегуваме и т.н. Всички тези неща, които са конституенти на езиковата практика, образуват средата, в която следва да разглеждаме и описателната функция на езика, ако искаме да я схванем адекватно.

на Фреге. Според него с допускането, че при всички изрази имаме семантичните елементи *смисъл* и *значение*, се прикрива принципно различния начин, по който функционират изреченията и имената. Ако следваме терминологията на Фреге, ние трябва по-скоро да кажем: имената имат само значение (референция), но не и смисъл; тяхната семантична роля се състои в назоваването на предмети (и ако назованият предмет не съществува в действителността, името е празно, т.е. няма семантична стойност); обратно, изреченията имат само смисъл (изразяват мисли), но не и значение; те изобщо не са референциални изрази; те не назовават, а описват – посредством съставлящите ги имена и предикати – положения на нещата (и ако описаното положение на нещата не съществува в действителността, изречението не става празно (без семантична стойност), а просто неистинно: тогава то изразява една неистинна мисъл). Следователно, онтичните корелации на имената и изреченията са от различен поряък. Тъкмо на фона на тази частична рецепция на Фрегевото разграничение между смисъл и значение Витгенщайн казва в горния цитат: само изреченията имат ‘смисъл’, само в контекста на изречението имената имат ‘значение’. Това може да се перифразира по следния начин: само изреченията описват части на действителността, само в рамките на тези описания имената изпълняват своята референциална роля. Тази роля, както Витгенщайн казва по-късно (вж. по-горе), е просто подготовка за описателната функция на изреченията.

⁴¹ Quine, W. V. O. Two Dogmas of Empiricism. // Quine, W. V. O. *From a Logical Point of View*. 1961, § 5.

Какво става тогава с идеята за семантичния приоритет на изречени-
ята през техните части? Трябва ли да я запазим? И ако да, на какво почи-
ва въпросният приоритет? На това, че в множеството на изреченията
има подмножество, чиито елементи са в състояние да изразяват истини?
Нещо, което субсентенциалните изрази не могат? И легитимно ли би било
да продължаваме да приписваме на понятието за истина основополагаща
роля, след като го разгледаме в контекста на многообразието от езикови
практики? Нека започнем от последния въпрос. Ние можем да отговорим:
понятието за истина е отличителен белег за една от езиковите прак-
тики – за тази на правенето на твърдения, за асерторичната реч. Само
че ние не разбираме практиката на правене на твърдения, когато схванем
понятието за истина, а, точно обратното – ние схващаме понятието за
истина, когато овладеем практиката на правене на твърдения.

По-общо, можем да кажем заедно с Робърт Брандъм: *семантичният* при-
оритет на изречението почива на неговия *прагматически* приоритет⁴².
Това е било забелязано в известен смисъл и от самия Фреге⁴³. Той обаче, ин-
тересувайки се от природата на логическите закономерности, при които
традиционно се мисли: как *истини* се извеждат от други *истини*, и по-общо –
от функционирането на научния дискурс, чиято цел е откриването на *ис-
тини*, се концентрира съзнателно само върху един вид езикова практика:
върху феномена на твърдене. Тъй като във всяко твърдение се съдържа им-
плицитно една претенция за истинност, Фреге е можел да приеме поняти-
ето за истина, което е семантична категория – а именно такава, с която
се описва отношението между определени езикови единици и действител-
ността, – за базисен ориентир в своя анализ на езика.

Приоритетът на изреченията през думите е прагматически. Само в
изреченията думите имат *употреба*. Извън тях думите не могат да служат
за извършване на речеви актове, за правене на ‘ходове в езиковите игри’.
Ако разглеждаме *значението* на един израз в перспективата на неговата
употреба, можем да кажем, че употребите на цели изречения образуват най-
малките самостоятелни елементи на комуникацията, че едва с тях могат
да се реализират самостоятелни речеви актове. Употребата на асерто-
рични изречения е частен случай на този принцип. Обратено, употребени в
изолация, поотделно, субсентенциалните изрази не са в състояние да опо-

⁴² Brandom, R. Making It Explicit. Reasoning, Representing, and Discursive Commitment. Cam-
bridge, Massachusetts, 1994, 2.2. (за Фреге гл. 2.2.2).

⁴³ Срв. бел. 4.

средстват разбирателството между говорещите. Там, където нещата изглеждат така, сякаш с употребата на една-единствена дума може да се извърши определен ‘ход в езикова игра’, към извършването на този ‘ход’ би трябвало да се причисли и конкретният *контекст* на употреба, защото без него употребата на думата би била неразбираема. В тези случаи можем да кажем, че думата изпълнява службата на съкратено или елиптично изречение, че тогава изпуснатата част от изречението се ‘подразбира’.

Разширението на анализа на асерторичните изречения в посока на анализ на изречението изобщо би могло да изглежда по следния начин⁴⁴. Нека разгледаме примери (1)–(4)⁴⁵:

- (1) Петър отваря вратата.
- (2) Отваля ли Петър вратата?
- (3) Петре, отвори вратата!
- (4) Ех, ако Петър отваряше вратата...

(1) е асерторично изречение и при него може да се попита смислено дали е истинно, или не. (3)–(4) не са нито истинни, нито неистинни. Каква е структурата на (1)–(4)? Най-напред се вижда, че в тези изречения има, от една страна, нещо общо, а от друга, нещо различно. Общото е, че всички те имат работа с едно и също *положение на нещата* (със ситуацията, в която Петър отваря вратата). Но въпреки че се отнасят към едно и също положение на нещата, (1)–(4) правят с него различни неща: (1) го твърди, (2) пита за него, (3) го заповядва, а (4) го пожелава. Тези отношения могат да се онагледят със следната символика:

- (1*) \vdash (p)
- (2*) $?$ (p)
- (3*) $!$ (p)
- (4*) \heartsuit (p)

⁴⁴ В анализа на речевите актове следвам Searle, J. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge, 1969, 2.4.

⁴⁵ (1)–(4) са примери за четири изречения, с които се извършват четири различни вида речевни актове. Това са само примери, които не претендират за изчерпателност. Видовете речевни актове са, разбира се, много повече от споменатите тук.

Тук „ p “ символизира едно *пропозиционално съдържание*, а знаците „ \vdash “, „ \supset “, „ \wedge “ и „ \heartsuit “, които заместват „ f “ в „ $f(p)$ “ (в израза на една функция от p), символизират онова, което във всеки отделен случай правим с него, а именно: твърдим го, питаме за него и т.н. Докато „ p “ в (1^*) – (4^*) показва, че речевите актове, които се извършват с (1) – (4) , имат едно и също пропозиционално съдържание (конструират езиково едно и също положение на нещата в ролята на тяхно ‘дескриптивно’ ядро), всеки от символите „ \vdash “, „ \supset “, „ \wedge “ и „ \heartsuit “ показва онова, което *правим* с това пропозиционално съдържание в отделните случаи на (1) – (4) . Онова, което правим, се изразява в т.нар. *илокутивна сила*, с която се извършва съответният речеви акт: силата на твърдение, силата на въпрос, силата на заповед, силата на пожелание.

Ако приемем, че можем да опишем структурата на речевите актове в термините на ‘пропозиционално съдържание’ и ‘илокутивна сила’, се вижда, че въпреки че самото твърдение е само един от многото речеви актове, то конструирането на пропозиционалното съдържание е базисно за всички видове речеви актове. В най-простия случай едно пропозиционално съдържание бива образувано чрез актовете на референция и атрибуция, които се извършват чрез употребата на сингуларни термини и предикати. Референцията и атрибуцията не са самостоятелни речеви актове – чрез тях, взети поотделно, не могат да се правят ходове в езиковата игра.

И тук пропозиционалистите могат да си стиснат ръцете и да кажат отново: ето виждате ли – пропозиционалността, образуването на пропозиционални съдържания, които изобразяват възможни ситуации, е основната характеристика на човешкия език!

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бешкова, А. Обратът към реализма и началото на аналитичната философия. // *Критика и хуманизъм*, 2010, № 1, кн. 31, с. 37–47.
- Полименов, Т. Логическата нотация на Фреге // *Логическата традиция*. Съст. Т. Полименов. София, 2015.
- Полименов, Т. Субстанции, универсалии пропозиции. Метафизика и философия на езика. София, 2013.
- Фреге, Г. Мисълта // *Логически изследвания*. София, 2001.
- Brandom, R. *Making It Explicit. Reasoning, Representing, and Discursive Commitment*. Cambridge, Massachusetts, 1994.

- Davidson, D. Truth and Meaning. // *Synthese*, 1967, N 17, p. 304-323.
- Dummett, M. Origins of Analytical Philosophy. London, 1993.
- Frege, G. Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch-mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl. Breslau, 1884.
- Frege, G. Erkenntnisquellen der Mathematik und der mathematischen Naturwissenschaft. // Frege, G. Nachgelassene Schriften. Hamburg, 1983.
- Frege, G. Über den Zweck der Begriffsschrift // *Jenaische Zeitschrift für Naturwissenschaft*, 1883, N 16.
- Lorenz, K. Artikulation und Prädikation // *Sprachphilosophie / Philosophy of Language / La philosophie du langage. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / An International Handbook of Contemporary Research / Manuel international des recherches contemporaines. Vol. 2.* Dascal, M., Gerhardus, D., Lorenz, K., Meggle, G. Berlin (ed.) / New York, 1996.
- Polimenov, T. Teile des Sinns und Teile der Bedeutung. // *Wismarer Frege-Reihe*, 2013, N 2, S. 11-31.
- Quine, W. V. O. Speaking of Objects. // Quine, W. V. O. *Ontological Relativity and Other Essays*. New York, 1969.
- Quine, W. V. O. Two Dogmas of Empiricism. // Quine, W. V. O. *From a Logical Point of View*, Harvard University Press, ²1961.
- Schröder, E. Gottlob Frege, Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formalsprache des reinen Denkens. Halle, 1879. // *Zeitschrift für Mathematik und Physik*, 1880, N 25, S. 81-94.
- Searle, J. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge, 1969.
- Tugendhat, E. *Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie*. Frankfurt, ⁶1994.
- Tugendhat, E., Wolf, U. *Logisch-semantische Propädeutik*. Stuttgart, 1983.
- Wittgenstein, L. *Tractatus logico-philosophicus*. London, 1922.